

УДК 903.5(477)»631»

САКРАЛЬНИЙ ПРОСТІР ДАВНІХ СУСПІЛЬСТВ

Ранні радіовуглецеві дати багатьох курганів Понто-Каспійського степу пов'язані з іншими об'єктами, які були більш ранніми, ніж самі кургани, що згодом лише перекрили їх – святилищами (45-40 ст. до н.е.). В той час, як найперші кургани з'являються не раніше 38/37 ст. до н.е. Феномен ґрунтових святилищ раннього та середнього енеоліту, можливо, виник під центрально-європейським впливом. Нео-енеолітичні взаємодії Степу та світу ранніх землеробів фіксуються і даними генетичного та антропологічного аналізу давніх популяцій.

Ключові слова: енеоліт, курган, святилище.

Постановка проблеми. Походження курганного обряду та поширення його на території Європи давно привертає увагу дослідників. Вважається, що найбільш ранні кургани з'явилися в Паризькому басейні, в середовищі культури Серні. Це були «довгі кургани» (мегаксілони). У Північній і Центральній Європі близько 4100 р. до н.е. з'явилися «довгі кургани» (поховальні комплекси лендельської культури, культури лійчастого посуду), потім галерейні гробниці і, нарешті, кургани класичного типу в Баальбергській культурі (3800-3400 р. до н. е.).

Відома серія підкурганних поховань степової зони Східної Європи, яка виділяється досить ранніми датами, що наближаються до дат Паризького басейну й значно старші за центральноєвропейські. Це дозволило свого часу допустити зародження курганного обряду на сході і його поширення, разом з міграціями степових кочівників, в західному напрямку. Але, як виявилось, найчастіше ранні дати пов'язані з наявністю в курганах певних монументальних конструкцій (кромлехів, ровів, крепід, іноді – так званих «стовпових святилищ»). Дослідження таких комплексів з точки зору археоастрономії вказують на те, що багато з них є своєрідними астрономічними обсерваторіями і мають конструктивні деталі, пов'язані з рухом небесних світил.

У тих випадках, коли були отримані радіовуглецеві дати окремих елементів таких святилищ (дерев'яних стовпів або первинних поховань, культових ям), вони виявлялися синхронними центрально-

європейським спорудам з астрономічними маркерами. Поховання, що вважаються в таких курганах основними, укладаються в дві хронологічні групи. Найдавніші здебільшого зруйновані, викид з могильної ями в них не простежено, що може вказувати на їх ґрунтовий характер – ці поховання не супроводжувалися курганним насипом. Пізніші, згідно зі стратиграфією, безумовно пов'язані з будівництвом кургану. У такій неоднозначній ситуації склався не зовсім вірний підхід, коли курганні насипи датуються за більш ранніми, ґрунтовими («докурганними») комплексами.

Гіпотеза. Знайдені під деякими курганами складні споруди, які вважаються святилищами, що мають в ряді випадків астрономічні і календарні орієнтири, пов'язані з річним циклом небесних світил, не могли бути побудовані та скориговані за той відносно короткий термін, під час якого відбувався обряд поховання. Швидше за все, й поховання померлого, яке супроводжувалося зведенням над ним кургану, не могло реалізувати завдання і потенційні можливості цих святилищ тому, що, опинившись під земляним насипом, святилище переставало виконувати свої функції.

В цьому контексті слід визнати первинність святилищ і їх функціонування впродовж певного, досить тривалого терміну, до зведення кургану: мегалітичні конструкції не мають прямого відношення до курганних насипів, що згодом перекрили їх (або були «вбудовані» в них). Найчастіше, це явища різнокультурні і різночасові. Частина поховань, здійснених на території святилища (а також культові або жертвні ями) синхронні періоду існування святилища (ранній енеоліт). Вони були ґрунтовими і значно передували спорудженню курганного насипу в середньому-пізньому енеоліті та в добу ранньої бронзи. Датування ранніх докурганних комплексів не має відношення до датування поховання, з яким в реальності пов'язано будівництво кургану. Це підтверджується й випадками знаходження під насипом кількох різночасових «основних» поховань [12; 5, с. 19-21, 30]. У таких ситуаціях одні (ранні) комплекси пов'язані власне зі святилищем, інші – зі спорудженням на місці святилища кургану.

Обговорення. У степовому Причорномор'ї найбільш давні кургани представляли собою традиційний земляний насип, найчастіше в поєднанні з ровами, кромlexами та іншими мегалітичними конструкціями.

Т. М. Потьомкіна дослідила ряд курганів, в тому числі і в Північно-Західному Причорномор'ї, з точки зору археоастрономії (рис. 1). В тій чи іншій мірі вони співвідносяться з «круглоплановими святилищами» Євразії – наявністю астрономічних орієнтирів в тих, досить різноманітних, конструкціях, які фіксуються на рівні похованого ґрунту під курганными насипами [8]. Походження святилищ дослідниця пов'язує з ронделями, широко поширеними в Центральній Європі в ранньому енеоліті (або неоліті, згідно з європейською періодизацією). Як правило, з ронделями пов'язана астрономічна або календарна інформація, а всередині них (або в ровах) зустрічаються артефакти, що мають відношення до сакральної сфери. Залежно від місцевих умов або традицій частокіл міг замінюватися кам'яною огорожею, менгірами, стінкою з каменів або інших матеріалів, тобто спорудження набувало вже мегалітичний вигляд. Перші ронделі виникають в середовищі населення культури Лендель, в подальшому традиція була частково продовжена носіями культури лійчастого посуду. Вони відомі на території сучасних Німеччини, Австрії, Чехії, Словаччини. Поодинокими є знахідки ронделей в Угорщині і Польщі. Довгий час вважалося, що східна межа поширення цих споруд проходить по Альфьольду [15]. Однак не так давно ронделі були виявлені на і Північному Кавказі [1].

Т. М. Потьомкіна дійшла висновку, що Новоданилівські, суворівські, постмаріупольські племена були одними з перших, хто приніс в Північне Причорномор'я західноєвропейські традиції споруди кругових святилищ з астрономічними орієнтирами, оформленими стовповими і кам'яними конструкціями, що особливо помітно проявилось на прикладі таких пам'яток як Красне, к. 9, Кубей, к. 1, Аккермень, к. 11, Виноградне, к. 24; Рєвова, к. 3 [9, с. 217, 221, 228, 235, 241-243]. На її думку, степовим коридором відбувалося їх поширення далі на схід, на Південний Урал, в Зауралля [8, с. 225-233]. Ці традиції простежуються аж до Алтаю, на що вказує пам'ятник Телеутський узвіз 1 [10]. З недавно відкритих стовпових святилищ відзначимо Орджонікідзе, курган «Шахтар» [14], Чимішлія, курган 1 [17].

Різні дослідники наводять різні списки найбільш ранніх поховань, які далеко не завжди збігаються один з одним, причому більшість комплексів в таких списках недатовані. В цій ситуації оптимальним видається розгляд комплексів, для кісткових залишків з яких (або для деталей конструкцій) отримані радіовуглецеві дати. Ці поховальні

комплекси досить чітко формують дві хронологічні групи. Перша з них охоплює діапазон 45–40 ст. до н. е., друга – 38/37–31 ст. до н. е.

Коригування дослідниками деяких археологічних даних підтверджує нашу гіпотезу. Так, окремі поховання, що традиційно вважалися дуже ранніми підкурғанними, згодом були визначені як ґрунтові, наприклад, Весела Роца II, 1/15, Мухін 2/5 Шляхівський II, 3/3,4, Мокрий Чалтирь 2/4 [18]. Запропоновано вважати ґрунтовими поховання суворівської культурної групи [7, с. 18]. Дослідники неодноразово звертали увагу на існування ґрунтових (докурғанних) поховань при розкопках курғанів: могильник Джурджулешти, к. 2, п. 5-7, 11, 12 [6], Шевченко, курған Шахтар [12] та ін. [18].

На наш погляд, практично всі поховання першої хронологічної групи, пов'язані зі святилищами (круглоплановими, «стовповими» та ін.).

Часто поховання, пов'язані зі святилищем, відрізняються від стандартного енеолітичного поховання неповним скелетом – це можуть бути розрізнені кістки (Кубей 1/15) [13], «пакет» (Рєвова 1/19) [3] або комплекс черепів в поєднанні з «пакетом» (Вертолітне поле 1/12) [2] тощо. Серед недатованих поховань цього типу – окремі черепа, скелети без черепів, померлі, укладені ниць і в інших «неприродних» позах. Автори розкопок розглядають їх як «порушені», «розграбовані» поховання, які супроводжують основні підкурғанні поховання. З точки зору Т.М. Потьомкіній, ці поховання, синхронні святилищам, були жертвовними, пов'язаними з людськими жертвопринесеннями, що знаменують вибір місця і початок спорудження святилища для скоєння регулярно повторюваних ритуалів, що мають відношення до календарної та поховальної обрядовості. І лише з часом культове місце перетворювалося в курған в системі курғанного могильника, зі збереженням чіткої традиції ритуально-обрядової практики [9, с. 221, 233, 239-240, 243]. На думку дослідниці, передача інформації зі спорудження святилищ з астрономічними орієнтирами могла відбуватися аналогічно тим же принципам, за якими поширювалася інформація, навички, знання про метал, і навіть паралельно з ними [8, с. 231]. Поховання, синхронне часу функціонування святилища, не є обов'язковим, хоча зустрічається досить часто. В цьому випадку поховання було ґрунтовим, що підтверджується відсутністю викиду з могильної ями, який обов'язково зберігається при первинних підкурғанних похованнях. Курғанний насип з'являвся набагато пізніше і пов'язаний був ще з

одним похованням всередині сакрального майданчика. Курган в такому випадку міг бути поміщений усередині кромлеха (рову, валу), а міг перекрити його. Такі поховання становлять другу хронологічну групу (наприклад, Вертолiтне поле 1/8, Шевченко, к. «Шахтар», 29/20-22).

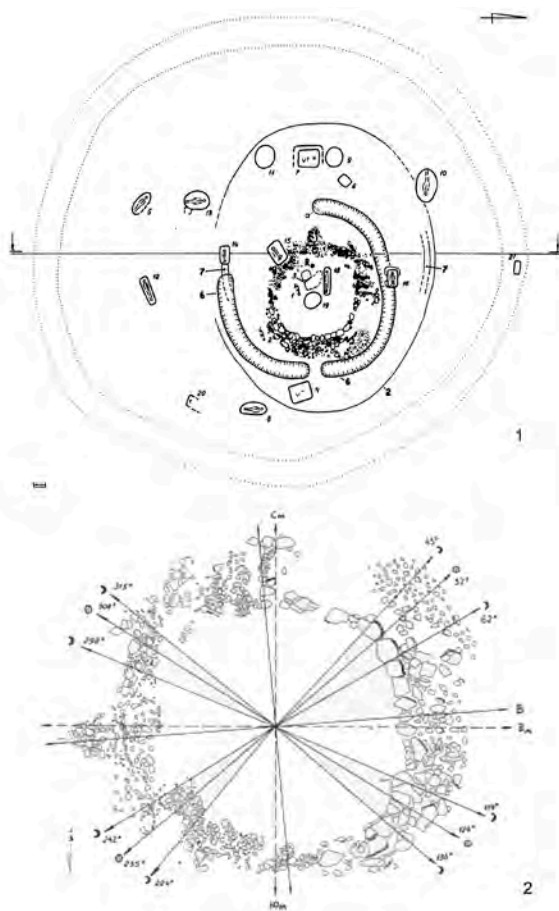

Рис. 1. Рєвова, курган 3.

1 – План кургана [3], 2 – астрономические ориентиры [11].

Поширення традиції курганного будівництва не витіснило будівництво святилищ, вони відомі і в пізньому енеоліті–ранньому бронзовому віці. Конструктивні елементи ґрунтових святилищ (спорудження кромлехів, ровів) в цей час виявляються інтегрованими в

поховальну обрядовість як елементи курганного будівництва. Серед архітектурних особливостей, властивих спорудам населення ямної культури, дослідники називають вали, які зводяться навколо могил, вівтарні майданчики, доріжки на поверхні насипу [4, с. 24].

Таким чином, початковий етап існування святилищ припадає на «докурганний» період степового енеоліту. З святилищем можуть бути пов'язані кам'яні викладки, менгіри, стовпові конструкції, системи ровів, фігурні земляні або глиняні насипи, невисокі цокольні майданчики усічено-конічної форми (що відрізняє їх від традиційних курганів) та інші споруди. Рови, що у багатьох випадках також пов'язані з функціонуванням святилищ, демонструють факт тривалого відкритого стану. Перемички у ровах, які супроводжують більшість ровів, не мають особливого значення при наявності курганного насипу; насправді вони надавали можливість входу на територію ґрунтового (безкурганного) святилища, до того ж часто такі проходи-перемички співвідносяться з певними астрономічними і календарними маркерами.

Наведені дані дозволяють вважати, що монументальні конструкції, пов'язані зі спорудженням плоских/ґрунтових святилищ, старші курганних насипів і первинних підкурганних поховань, впущених згодом в сакральні майданчики святилищ. При цьому існують і безкурганні поховання, синхронні святилищам. Можливо, це поховання осіб, пов'язаних з культом, осіб певного соціального статусу, сакральні жертви тощо. Ймовірно, ранні дати (до 38-37 ст. до н.е.) пов'язані з самого початку з безкурганними комплексами, і лише згодом вони перекриваються насипом, який споруджено для більш пізнього поховання.

Генетичні й антропологічні дані вказують на рух населення в енеоліті із заходу на схід, в тому числі і рух племен культури лійчастого посуду [16]. Це є непрямым підтвердженням перенесення моделей круглопланових святилищ в процесі переміщення окремих людських колективів. Їх будівництво неможливо без участі людей, що володіють певними знаннями і навичками.

Висновки Аналіз ранніх дат підкурганних комплексів (друга половина V тис. до н.е.) показав, що вони не пов'язані безпосередньо з курганними насипами, а відносяться до складних монументальних споруд – святилищ (часом з астрономічними орієнтирами), які хронологічно передували їм та функціонували довгий час без створення

над ними насипу. Поховання на території святилищ, одночасні їм, мали сакральний характер. Курганні насипи над святилищами стали з'являтися після того, як – не раніше 38/37 ст. до н.е. там були здійснені нові поховання, більш пізніх епох. Саме над ними насипалися кургани, що помилково пов'язують з ґрунтовими похованнями або ґрунтовими святилищами. Поділ цих комплексів (ґрунтове святилище і саме курган) дозволив зробити висновки про існування ґрунтових святилищ в 45–40 ст. до н.е. На всій території Європи кургани з'являються практично одночасно, в 38/37 ст. до н.е., хоча і в різних культурах. Можна допустити Центральноевропейський і Нижньодунайський впливи на формування ідеологічних уявлень населення Степу. Зокрема, феномен ґрунтових святилищ середнього енеоліту, можливо, виник під центральноевропейським впливом і, очевидно, мав структурну схожість з іншими об'єктами, побудованими відповідно до руху небесних світил в пізньому неоліті Центральної та Атлантичної Європи. Появу святилищ можна віднести до великого кола археологічних свідомств взаємодій світу раних землеробів Південно-Східної і Центральної Європи та «степового» світу більш рухомого населення.

Ivanova S. V.

SACRED SPACE OF ANCIENT SOCIETIES

Early radiocarbon dates of many tumuli of the Ponto-Caspian steppe are connected with other objects which are older than the burial mounds - sanctuaries (45-40 centuries BC). And the first barrows are appearing not earlier than 38/37 centuries BC. The phenomenon of soil sanctuaries of the Early and Middle Eneolithic, may have arisen under the Central European influence. Neo-eneolithic interactions between the steppe and the world of early farmers are also documented by the genetic and anthropological analysis of ancient populations.

Key words: Eneolithic, tumuli, sanctuary.

Список використаної літератури

1. Белинский А.Б. Загадочные древние кольцевые сооружения Северного Кавказа и европейские параллели / Белинский А.Б., Фассбиндер Й., Райнхольд С. // Новейшие открытия в археологии Северного Кавказа: Исследования и интерпретации. Материалы

- международной конференции «XXVII Крупновские чтения». — Махачкала: Мавраевъ, 2012. — С. 29-32.
2. Житников В.Г. Раскопки курганов могильника «Вертолетное поле» в Ростове-на-Дону / Житников В.Г. // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1998 г. — Азов, 2000. — 16. — С. 88-91.
 3. Иванова С.В. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра / Иванова С.В., Петренко В.Г., Ветчинникова Н.Е. — Одесса: ОГТ, 2005.
 4. Ковалёва И.Ф. Курганы эпохи бронзы степного Правобережья Днепра / Ковалёва И.Ф., Андросов А.В., Шалобудов В.Н., Мартюшенко Д.В. // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск: ДГУ, 1989. С. 4-26.
 5. Корневский С.Н. Рождение кургана / Корневский С.Н. — Москва: Таус, 2012
 6. Манзура И.В. Археология основного мифа интерпретация / Манзура И.В. // *Stratum plus*. —1997. — № 2. — С. 26-46.
 7. Петренко В. Г. Проблема «Триполье и Степь» и памятники энеолита — ранней бронзы Северо-Западного Причерноморья. МАСП. — 2009.— № 9. — С. 10—38.
 8. Потемкина Т.М. Энеолитические круглоплановые святилища Зауралья в системе сходных культур и моделей степной Евразии // *Мировоззрение древнего населения Евразии*. М.: Ин-т археологии РАН, 2001. — С. 166-256.
 9. Потемкина Т.М. Особенности структуры сакрального пространства энеолитических курганов со столбовыми конструкциями (по материалам Северного Причерноморья) / Потемкина Т.М. // *Памятники археологии и древнего искусства Евразии*. Москва.: Ин-т археологии РАН, 2004. — С. 214-251.
 10. Потемкина Т.М. Телеутский Взвоз I: организация сакрального пространства ритуально-погребального комплекса раннего бронзового века (методика и методология исследования) / Потемкина Т.М., Грушин С.П. // *Археолого-этнографические исследования Северной Евразии: от артефактов к прочтению прошлого*. — Томск: Аграф-Пресс, 2012. — С.188-205.
 11. Потемкина Т.М. Курган эпохи энеолита — ранней бронзы у с. Редова Одесской области и его археоастрономическая интерпретация / Потемкина Т.М., Иванова С.В. // *Stratum plus*. — 2003—2004. — № 2. — С. 145—163,
 12. Рассемакин Ю.Я. Новые даты к абсолютной хронологии энеолита степного Причерноморья (предварительная информация).

- Археологический альманах. – 2009. – № 20. – С. 289-296.
13. Субботин Л.В. Отчет о работе Дунай-Днестровской новоостроченной экспедиции ИА АН УССР в 1986 году / Субботин Л.В., Фокеев М.М., Сапожников И.В. // ИА НАН Украины; Архив ИА НАН Украины. – Инв. № 1986/20. – Киев, 1986.
 14. Черных Л.А. Курганы эпохи энеолита-бронзы междуречья Базавлука, Соленой, Чертомлыка / Черных Л.А., Дараган М.Н. – Киев: Издатель Олег Филюк, 2014.
 15. Kovárník J. Europe's oldest civilisation and its ronds: the real story / Kovárník J., Květ R., Podborský V. // *Antiquity*. – 2006. – 80/310. Online material available at: <http://antiquity.ac.uk/projgall/kvet/>
 16. Nikitin A.G. Mitochondrial DNA analysis of eneolithic trypillians from Ukraine reveals neolithic farming genetic roots / Nikitin A.G., Potekhina I., Rohland N., Mallick S., Reich D., Lillie M. // *PLoS ONE*. – 2017. – 12(2). e0172952. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0172952>
 17. Popovici S. Tumulul 8 de la Cimişlia. Considerații preliminare / Popovici S., Ciobanu I., Agulnicov S., Noroc I. // *Arheologia preventivă în Republica Moldova*. – 2016. – III. – P. 19-28.
 18. Rassamakin Yu. Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. / Rassamakin Yu. Ja. // *Archäologie in Eurasien* –2004. – Band 17 (I, II).